

KIRGIZ TÜRKCESİ VE TÜRKİYE TÜRKCESİNDEKİ TOPRAK KELİMESİNİ İÇEREN DEYİMLERİN KÜLTÜREL DİLBİLİMİ AÇISINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Yrd. Doç. Dr. Mayrambek OROZBAEV*

ÖZ: Türkiye’de ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde deyimlerle ilgili bu güne kadar yapılan çalışmaların çoğu bu dil ögesinin dökümünü vermek ve anlamlarını açıklamakla sınırlı kalmıştır. Hâlbuki deyimlerin en önemli özelliği, insan zihninde o toplumun temel sosyo-kültürel hayatındaki değerleriyle birlikte yer alması, bu değerlerin aydınlatılması için önemli ipuçları sağlamasıdır. Makalede, deyimlerin bu özelliklerinin önemine araştırmacıların dikkatini çekmek amaçlanmış ve buna örnek olarak Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki toprak kelimesini içeren deyimler sosyo-kültürel temellere dayalı karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır. Böylece toprak unsurunun hem genel Türk kültür tarihindeki yeri ve bunun deyimlere yansımaları, hem de deyimleri oluşturan kurucu öge olarak her iki lehçedeki kavramsal alanları belirlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Toprak, toprak kavramı, deyimler, Kırgızca, Türkçe, kültürel dilbilimi

A Cross cultural Linguistic Analysis of Soil Related Idioms in Kyrgyz Turkish and The Turkey Turkish

ABSTRACT: Studies that have been conducted until recently regarding the expressions in Turkey and other countries have been limited to list this language element and explain its meaning. The most important feature of phrases are to fall within the values of the basic socio-cultural life of the human mind and provide important clues to

---

* Ardahan Üni. İnsani Bilimler ve Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Leh. ve Ed. Böl.,
orozobaev@gmail.com

clarify these values. In this article, the importance of these characteristics in expressions have been aimed to attract the attention of researchers and as an example to this, expressions including the term earth in Kirghiz Turkish and Turkey Turkish are discussed in comparative method based on the socio-cultural foundations. Thus, the elements of earth within the general Turkish culture and its reflections to idioms and conceptual areas in both dialects as constituent elements that make up these idioms have been identified.

Key words: Land, concept of land, idioms, Kyrgyz Language, Turkish Language, cultural linguistics

GİRİŞ

“Deyimler, bir dilde hazır söz kalıpları olarak dilin anlamsal boyutunun zenginleşmesine katkıda bulunan dil birlikleridir” (Sinan 2008: 92). Ayrıca deyimlerin sosyo-kültürel unsurları içeren, anlatım gücünü arttıran, gerçek anlamlarından ayrı bir anlam taşıyan, en az iki kelimeden oluşan ve bu kelimelerin her hangi biri başka kelimeler ile değiştirilmeyen vb. gibi pek çok özelliği daha vardır. Bu durum araştırmacıların hem deyimlere olan ilgisini arttırmakta, hem de deyimlerin tüm özelliklerini ayrıntılı bir şekilde ele almalarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle Türkçe deyimler üzerinde bugüne kadarki yapılan çalışmalarda çeşitli yöntemler denenmiş, çeşitli yönlerden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Deyimler üzerinde yapılan araştırmalarda uygulanan yöntemler içerisinden son dönemlerde en yaygın kullanılmış olanı iki Türk lehçesi arasındaki deyimleri karşılaştırmalı araştırma yöntemidir. Bu yöntem diğer dil birliklerinde olduğu gibi deyimlerin yapısal ve anlamsal özelliklerini, oluşum kaynağını (kökenini) ayrıntılı olarak ele almak için en uygun yöntemlerdendir. Ancak lehçelerdeki deyimleri karşılaştırmalı araştırma yönteminin yararlı olup olmaması araştırmacının amacı ve araştırmacının konuya hangi açıdan yaklaştığına da bağlıdır. Deyimler üzerinde bugüne kadar bu yöntemle yapılan çalışmalara bakıldığında, konunun genel olarak iki türlü yaklaşımla ele alındığı görülmektedir. Bunlardan biri, deyimlere idrak dilbilimcileri tarafından kavramsal açıdan yaklaşılacak çalışmalar olup deyimleri oluşturan öğelerin çağrışım alanları irdelenmektedir (Örn.: A. Tursunova: (2007), *Kırgıca ve Türkçede “Göz” ile İlgili Deyimler ve Çağrışım Alanlarının Karşılaştırılması*). Diğer ise karşılaştırılan iki lehçenin deyimlerindeki eş değerlik üzerinde yoğunlaşan ve daha çok sözlük niteliği taşıyan kaynak çalışmalardır (Örn.: M. Meskhidze: (2006) *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimleri İçeren Deyimler*). İki lehçe arasındaki deyimlerin eş değeri üzerinde yoğunlaşan çalışmalar bu lehçeler arasındaki aktarma sorunlarını gidermek açısından ayrı bir önem

taşımaktadır. Ancak karşılaştırmalı yöntemle yapılan çalışmalarda sadece deyimlerin lehçeler arasındaki eş değerlerini tespit etmek ya da kalıplaşmış şekline (yapısına) göre sınıflandırmakla yetinmek bize göre çalışmanın esas bundan sonra yapılması gereken en önemli kısmını göz ardı etmiş sayılmaktadır. Çünkü bundan sonraki aşamada deyimlerin genellikle pek fazla öne çıkarılmayan özellikleri, sırları, kökeni incelenmesi gerekir. Örneğin, Türkiye Türkçesindeki *aslan yürekli* “çok yiğit, hiçbir şeyden korkmayan” (Aksoy 1984:481) deyiminin Kırgız Türkçesindeki eş değeri *colbors cürök* (harfiyen çev.: kaplan yürek) “Korkusuz, atılgan, cesur” (Osmonova ve ark. 2001:176) deyimidir. Kaynak lehçedeki bir deyim hedef lehçedeki eşdeğeri böylece tespit edildikten sonra “neden birisinde *aslan* kelimesi kullanılmışken diğerinde *colbors* “kapan” kelimesi tercih edilmiştir?” sorusu akıllara gelmektedir. İşte bu durumda deyim kültürün kaynağı, deyimlerde tercih edilen kelimelerin lehçelerdeki sosyo-kültürel değerleri ele alınmalıdır. Yani kültürel dilbilim alanı devreye girmesi gerekmektedir¹. Soruyu kültürel dilbilimi açısından cevaplırsak Türkiye Türkçesinde *aslan* kelimesi, Kırgız Türkçesinde ise *colbors* “kapan” kelimesinin kanıksanmış mecazlı kelimeler olduğu anlaşılmaktadır. Burada kanıksanmış mecazlı kelimeler üzerinde durmak gerekir.

Kanıksanmış mecazlı kelimeler temel anlamlarına çok yakın birçok yan anlamı bulunan, kullanıla kullanıla zihne iyice yerleşmiş ve bu yüzden onların mecazî anlamlarda kullanıldığı pek fark edilmeyen kelimelerdir (bk. Doğru 2011: 42). Kanıksanmış mecazlı kelimeler her toplumun sosyo-kültürel değerlerine, etnik yapısına, inancına, bulunduğu coğrafik ortama, başından geçirdiği tarihî olaylara, diğer toplumlarla olan dilsel etkileşimlere vb. göre farklılık göstermektedir. Türk dilli halkların deyimlerinde en çok kullanılan kanıksanmış mecazlı kelimeler genellikle şunlardır: *baş, göz, ağız, dil, kulak, yüz, el, kol, ayak, yürek, kan* gibi organ adları, *yer, dağ, su, taş, ağaç, toprak, ay, güneş (gün), hava* gibi doğa adları, *at, inek, deve, koyun, keçi, aslan, kaplan, tilki, tavşan, ayı, kurt, kuş* gibi hayvan adları, *akıl, gönül, can, der, hayat, söz* gibi soyut

¹ Bilindiği üzere kültürel dilbilimi (cultural linguistics), kültür bilimi (culturologia) ile dilbilimini keşiştiren bir (interdisiplinar) bilim dalıdır. E. Sepir, B. L. Worf, A. Vejbitskiy, C. Lakoff gibi dil bilimciler tarafından temeli atılan bu bilim dalı 1990’lı yıllardan itibaren bağımsız bir bilim dalı olarak gelişmeye başlamıştır. Amacı dilsel konuları kültürel açıdan desteklemek olan bu bilim dalı çerçevesinde ele alınan çalışmalarda genellikle üzerinde durulan en önemli dilsel malzemelerin biri deyimlerdir. Buna örnek olarak V. N. Teliya’nın, (1996), *Russkaya Frazzeologiya. (Semantiçeskiy, pragmatičeskiy i lingvokul’turoloğičeskiy aspekti)*, M. Ya. Krımskaya’nın (2005), *Semantiçeskiy i lingvokul’turoloğičeskiy analiz frazeologizmov so znaçeniyem protsessa reçi v russkom i frantsuzskom yazıkah* çalışmaları gösterilebilir (bk. Orozobaev 2011).

kavramlar, *Allah, Tanrı, Huda* gibi ilâhi varlık adları, *bir, üç, yedi, dokuz, kırk* gibi sayı adları, *baba, ana* gibi akrabalık adlar, *ak, kara, sarı* gibi renk adları vs. Burada sıraladığımız kanıksanmış kelimelerin birçoğu Türk lehçeleri için ortak görülse de *aslan yürekli* ve *kaplan yürek* örneğinde görüldüğü gibi bazı Türk lehçeleri arasında ortak olmayan da kanıksanmış mecazlı kelimeler mevcuttur². Bunun dışında lehçeler arasında anlamsal ve kavramsal açıdan örtüşmeyen ya da tamamen zıt olan “dağ”, “ay”, “buz” vb. gibi Türk lehçelerinin genelinde kanıksanmış bazı ortak kelimeler de bulunmaktadır. Örneğin, asırlardır bozkırlarda yaşayan Türkmenlerin zihnindeki “dağ” kavramı ile yüksek Tanrı Dağlarının arasında yaşayan Kırgızların zihnindeki “dağ” kavramı ve bunun dillerindeki yansımaları, sosyo-kültürel değerleri arasında dağlar kadar fark vardır. Aynı durum “ay” kelimesi için de geçerlidir. Örneğin, kendi soylarının kökenini ayıyla ilişkilendiren Hakas Türklerinin zihnindeki “ay” kavramı ile Türkiye Türklerinin zihnindeki “ay” kavramı birbirlerine tamamen zıt gelebilir.

Kanıksanmış mecazlı kelimeler deyimlerde genellikle diğer öğelerinin yardımıyla bir bütün olarak dilin ihtiyacı doğrultusunda gerçek anlamı dışında, hatta mantık dışında yeni anlamlar ifade etmektedirler. Bu yeni anlamların kaynağı nereden geliyor, ne tür sosyo-kültürel değerleri içeriyor? Bu süreç lehçelerde bu güne dek nasıl gerçekleşmiştir? Örneğin, Türkçenin iki kolu olan Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi deyimlerinde aynı kanıksanmış mecazlı kelime üzerinde ne gibi kavramsal benzerlikler ve farklılıklar mevcuttur? Türk lehçelerindeki deyimler üzerinde bu güne kadar yapılan çalışmalara bakıldığında bu tür soruları cevaplandırabilecek nitelikte olan çok az çalışma olduğunu görüyoruz. Üstelik genellikle idrak dilbilimi araştırmacıları tarafından ele alınan bu çalışmalar, yalnız bir lehçenin organ adlarını içeren deyimlerinin kavramsal alanlarıyla sınırlandırılmış olup deyimleri oluşturan kanıksanmış mecazlı kelimelerin toplumun zihnindeki sosyo-kültürel değerleri ve temel kültürel değerlerle olan ilişkileri üzerinde durulmamıştır. Bu durum makalemizde Türk lehçelerinin genelinde kanıksanmış mecazlı kelime olan ve bu özelliğinden dolayı deyimlerin oluşumunda sıkça tercih edilen *toprak* kelimesinin Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi deyimlerindeki kullanımlarına göre kültürel dil bilimi açısından değerlendirilmesine vesile olmuştur. Çalışmamızda neden “toprak” kelimesi ele alınmıştır sorusuna gelince cevabını buraya kadar izah edilen bilgilerden bulmak mümkündür. Deyimlerdeki kanıksanmış

---

² Türk lehçeleri içerisinde ortak olmayan kanıksanmış öğelerin tespiti ve sosyo-kültürel kaynağı konusu başlı başına ayrı ve geniş bir konu olması nedeniyle bu çalışmada yer almamıştır.

öğeler genellikle idrak dil bilimcilerin ele aldığı sadece organ isimleriyle (somatik) sınırlı değildir. Doğa, hayvan, bitki, ilahî varlıklar vb. gibi pek çok varlığın ismi de kanıksanmış öge niteliğini taşımaktadır. Ancak bugüne kadar Türkçe deyimler üzerinde yapılan çalışmalarda bu öğelerin hiçbiri doğru yöntemlerle karşılaştırmalı olarak ele alınmamıştır³. Öte yandan *toprak* insanoğlu için başlangıçtan bu yana tüm ihtiyaçlarını karşılayan temel kaynak olması nedeniyle toplumların kutsal değerlerindedir. Bu durum toplumların dillerine çeşitli şekillerde yansımıştır. Buradaki amaç toprağın kavram olarak Türkiye Türkleri ve Kırgız Türklerinin zihninde hangi sosyo-kültürel değerler ile birlikte yer aldığı deyimler üzerinden karşılaştırmaktır. Ayrıca toprağın, deyimleri oluşturan kurucu öğelerden biri olarak hangi kültürel kaynaklara dayandığını, bu kaynakların genel Türk toplumunun temel değerleriyle olan ilişkilerini, kaynak öge olarak ne gibi hedef alanlar (kavramlar) için kullanıldığı ve neleri çağrıştırdığını görmek de çalışmamızın diğer amaçlarından. Bizi bu amaçlara ulaştırabilecek araştırma yöntemi olarak karşılaştırmalı betimsel yaklaşım esas alınmıştır. *Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Toprak Kelimesini İçeren Deyimlerin Kültürel Dilbilimi Açısından Karşılaştırılması* başlıklı bu çalışmada konuyla ilgili Kırgız Türkçesindeki deyimlerin tespiti için C. Osmonova, K. Konkobaev ve Ş. Caparov tarafından hazırlanan *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü* (2001) adlı sözlük, Türkiye Türkçesindeki deyimlerin tespiti için ise A. Püsküllüoğlu'nun *Türkçe Deyimler Sözlüğü* (2006) kitabı esas alınmıştır.

Türkçenin deyim varlığını kavramsal açıdan ele alan böyle bir çalışmanın hem kavramlarla birlikte zihinlerde yer alan sosyo-kültürel değerlerin doğru analiz edilmesi ve tanıtılması, hem de deyimlerin yapı, anlam ve köken kaynağı, lehçeler arası eşdeğerlik durumlarının doğru tespit edilmesi açısından yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1. Kırgız Türkçesindeki Toprakla İlgili Deyimler

Artınan topurak çaçuu: “(düz çev.) Ardından toprak serpmek” (Osmonova vd. 2001: 51) Kırgızcada “tekrar dönmesin, bir daha

---

³ Bunun başlıca nedenlerinden biri, Türk dilindeki deyimler üzerinde bugüne kadar yapılmış araştırmalarda deyimlerin tüm özelliklerinin aydınlatılmasını sınırlayan, onları biçimsel veya anlamsal açıdan diğer dilsel malzemeler gibi zorla bir kalıba koymaya çalışan yöntemlerin kullanılmasıdır. Hâlbuki deyimler, özgün bir anlatım tarzına sahip dil malzemesidir. Deyimlerin bu özgün anlatım özelliğini katı kurallara bağlayarak bir hedefe ulaşmak mümkün değildir. Ayrıca E. Doğru'nun da belirttiği gibi “modern dilbilim çalışmaları, dili ve öğelerini incelerken kural koymanın yerine betimleme yapmayı daha doğru kabul etmektedir” (2011: 26). Bu yaklaşım özellikle deyimlerin kültürel yönden araştırılması açısından bize göre çok önemli bir yaklaşımdır.

gözümüz görmesin, tekrar karşılaşmayalım diye dilemek” anlamında kullanılan bu deyim kökeninin halk arasında inanış unsuru olarak yapılagelen bir uygulamaya dayandığı bilinmektedir. Bu uygulama günümüzde mevcut değildir. Ancak Kırgız sözlü kültüründe yaygın kullanılan bir deyim olarak göze çarpmaktadır: *Şambetterdin artınan topurak çaçkan* “(O) Şambet’lerin geri dönmemesini dilemiştir” (Yudahin 1985: II, 253). *Kırgız Tilinin Frazеologiyalık Sözdüğü*’nde *artınan topurak çaçuu* deyiminin eş anlamlı kullanımı olarak *artınan suu çaçuu* “(düz çev.) arkasından su serpmek” ifadesi belirtilmiş ve örnek olarak *Canagı şümşüktördün artınan suu çaçıp koyçu, dedi* “Deminki sahtekârların ardından su serpiver dedi” örneği gösterilmiştir (Osmonova vd. 2001: 51). Hâlbuki bu ifade günümüzde halk arasında geleneksel bir inanış unsuru olarak fiilen uygulanmakta ve henüz deyimleşmiş değildir. Ayrıca diğer Türk boylarında, Kazaklarda, Özbeklerde, Türkmenlerde, Anadolu Türklerinde de buna benzer uygulamalara rastlanmaktadır. Eğer Kırgızcadaki *artınan topurak çaçuu* deyimini *artınan suu çaçuu* âdetiyle aynı anlama geliyorsa bu durumda *toprak* ile *su* kavramlarının hedef alanları aynıdır. Buna göre söz konusu deyimdeki kaynak alan olan *toprak* kavramı temizliği çağrıştırmakta ve Kırgızlar toprağı deyimdeki anlamıyla bir temizleyici, arındırıcı, kurtarıcı unsur olarak görmüşlerdir. *Toprağın* Kırgızcadaki bu kullanımı Türkiye Türkçesindeki *toprak paklar* deyimleriyle örtüşmektedir (bk. **Toprak paklar**).

Közünö topurak saluu: “(düz çev.) Gözüne toprak atmak” (Osmonova vd. 2001: 301). Kırgızcada bazen *közünö çöp saluu* “gözüne ot atmak” şeklinde de kullanılan bu deyim “(birisine) bildirmeden gizlice işler çevirmek, ahlaksızlık yapmak, gözünü boyamak; arkadan vurmak, ihanet etmek, fenalık düşünmek” anlamlarında kullanılmaktadır: *Bektin közünö topurak salıp, Aysalkındı özüñ kaçırıp künöönü maga cüktögönü catkandırsıñ* “Beye ihanet ederek Aysalkın’ı kendin kaçırıp suçu bana atmayı düşünüyorsun, galiba” (Osmonova vd. 2001: 302). Deyimin kökeniyle ilgili henüz kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak Kırgız ve Kazak folklorik kaynaklarında (genellikle masal ve destanlarda) sık rastlanan *cez Kempir*⁴ “tırnakları, burnu bakırdan olan yaşlı kadın kılığında bir nevi cadı” adlı kötü niyetli olağanüstü (mitolojik) bir yaratık vardır. Bu yaratık masallarda genellikle insanlara büyük zararlar vermeye çalışır. O, dilediğini elde etmek için her türlü hileli yollara, yöntemlere başvurur. İnsanı etkisiz hale getirmek, uyutmak, bayıltmak vs. için onun kullandığı yöntemlerden biri de büyülenmiş toprağı insanın yüzüne ya da gözüne atmaktır. Örneğin, “Er Töştük” destanında destanın kahramanlarından olan *Kuyun Maamıt*’ı uyutmak için *Cez Kempir* böyle

⁴ Kırgızcada bunun yerine bazen *ceztumşuk*, *cezbura*, *ceztirmek* isimleri de kullanılır.

bir yöntem kullanır (bk. Akmataliyev ed. 1996: 227). Geleneksel bir inanış unsuru olan *Cezkempir*'in bu özelliği *közünö topurak saluu* deyiminin kaynağı olabilir. Bu durumda deyim kurucu öğelerinden olan *toprak* kavramı Kırgızların zihinde büyü malzemesini çağrıştırmaktadır.

Topuracı ceñil: “(düz çev.) Toprağı hafif” (Osmonova vd. 2001: 449). Kırgızcada “devamlı birileri tarafından iftiraya maruz kalan, sürekli üzerinde dedikodular dolaşan” anlamlarında kullanılan bu deyim kökeni henüz bilinmemektedir. Ancak kaynak alan olan *toprak* kavramının *ceñil* “hafif” sıfatıyla birleşerek insan karakteriyle ilgili bir olumsuz özellik için kullanılması onun “karakter” gibi soyut kavram üzerinde şemalaşmış olduğunu göstermektedir: *Topuracı ceñil canım, emneni uktum ıya* “Ey başı beladan kurtulmayan mağdurum, (senin hakkında) neler neler duydum” (Osmonova vd. 2001: 449). Bu durumda insan-toprak olgusu ortaya çıkmaktadır. Bilindiği üzere bu olgunun kaynağı insanoğlunun tanrı tarafından topraktan yaratıldığını iddia eden dünya dinleri öğretilerine, yani Âdem ve Hava rivayetlerine dayanmaktadır. Halk arasında bu tür rivayetler sonucu olarak ortaya çıkmış “insanoğlu topraktan yaratılmıştır, ölünce tekrar toprağa dönüşür”, “insanın yapısı toprak ve sudan oluşur, toprağı fazlaysa ağırbaşlı, ciddi, akıllı olur, suyu fazlaysa her şeyden çabuk etkilenen, tutarsız, güvenilmez olur” vs. gibi birtakım inanış ve varsayımlar mevcuttur. Üzerinde durulan *topuracı ceñil* deyiminin kökenini işte bu inanış unsurlarıyla ilişkilendirmek mümkündür. Buna göre *toprak* insan vücudunun bir önemli parçasını çağrıştırmaktadır. Bu durum Kırgızcadaki bir diğer *topuracın bir cerden algan* deyiminde daha açık görülmektedir (bk. **Topuracın bir cerden algan**).

Topuracı torko bolsun: “(düz çev.) Toprağı ipek olsun” (Osmonova vd. 2001: 449). Kırgızcada ölen kimseyi anarken ya da yakınlarına başsağlığı dilerken “mezarı rahat olsun, yumuşak toprakta yatsın, toprağı bol olsun” anlamlarında söylenen alkış sözlerdendir: *Catkan ceriñ cayluu, topuracı torko bolsun* “Mekânın rahat, toprağın yumuşak olsun” (Yudahin 1985:II, 253). Bilindiği üzere Türkler, insanların öbür dünyada da hayatlarını sürdürebileceğine, dünyadaki eşyalarından, atından, yiyecek ve içeceklerinden, hatta eşi, hizmetçileri ve öldürmüş oldukları düşmanlarından faydalanabileceğine inanmışlar ve mezarını da ölenin öteki dünyadaki evi olarak görüp buna göre hazırlamışlardır (Roux, 1999:281). Eski Türklerce yapılan bu adet ve uygulamaların izleri, bugün de Kırgızlar arasında yaygın görülmektedir. Günümüzde de Kırgızlar mezarın hazırlanışına (genişliğine, toprağının yumuşaklığına) ve naaşı yerleştirirken altının yumuşak olmasına çok dikkat ederler. Eğer mezarın toprağı sert ya da taşlıysa Kırgızistan’ın bazı bölgelerinde (örn.: Narın) naaşın altına ardıç ağacının kısa ve yumuşak

dallarını döşerler. İşte bu tür geleneksel uygulamalar *topuragi torko bolsun* hayır duasında görüldüğü gibi Kırgızların sözlü kültürüne de yansımıştır. Buna göre deyimdeki kurucu kelime olan *toprak* kavramı adeta bir yatağı çağrıştırmaktadır.

Topuragin bir cerden algan: “(düz çev.) Toprağını aynı yerden alan” (Osmonova vd. 2001: 449). Bu deyim Kırgızcada “huyu suyu, kişiliği, davranışları birbirine çok benzeyen” anlamında kullanılmaktadır: *Asan menen Abıldın topuragin bir cerden alsa kerek* “Asan ile Abıl birbirine çok benziyorlar” (Osmonova vd. 2001: 449). Deyimin kaynağını *topuragi ceñil* deyiminde belirtildiği üzere insan-toprak olgusuna, yani dünya dinleri öğretilerindeki Âdem’in Tanrı tarafından topraktan yaratıldığı inancına dayandırmak mümkündür (krş. **Topuragi ceñil**). Buna göre toplumun zihninde “kişiliği, davranışları itibarıyla birbirine çok benzeyen insanlar aynı topraktan yaratılmış olabilir” inancının yer aldığı söylenebilir. Bu durumda söz konusu deyimdeki kurucu kelime olan *toprak* kavramı insan vücudunu çağrıştırmaktadır.

Topuragin tüyüp berüü: “(düz çev.) Toprağını bohçalayıp vermek” (Osmonova vd. 2001: 449). Kırgızcada “birinden çok soğumak, ilişkisini kesmek, bir daha görüşmek istememek” anlamlarında kullanılan bu deyim kökeni çok eski dönemlerden yakın geçmişe kadar uygulanmış ancak, günümüzde unutulmaya yüz tutmuş bir âdete dayanmaktadır. Bu âdetin savaş dönemlerinde sefere ya da tehlikeli bir yolcuğa çıkarken eğer yolculuk uzun sürüp de zamanında geri dönemezsem ve bu esnada yaşlı ya da hasta yakınlarım vefat ederse mezarına benim toprağımı da dökün, benden de toprak nasip olsun diye toprağı bohçalayıp bırakma şeklinde meydana geldiği bilinmektedir. Bilindiği gibi Türklerde vefat eden yakınlarına *toprak atmak* çok önemli bir görevdir (bk. **Toprak saluu**). Ancak söz konusu deyim ortaya çıkışının nedenini buradaki toprağı bohçalayıp bırakma geleneğinin zamanla “sana küsüm, seni bir daha görmek istemiyorum, ölürsen cenazene bile gelmeyeceğim, ancak *toprak atmak* gibi kutsal âdeti de çiğnemiş değilim. Bu nedenle toprağımı bohçalayıp vereceğim” şeklinde olumsuz anlamlarda da uygulanmaya başlamasıyla ilişkilendirmek mümkündür: *Meni enelikke sanasañ, bul oyuñdu taşta, bolboso topuragımdı tüyüp berem* “Beni annen olarak görürsen bu düşüncenden vazgeç, yoksa ilişkiyi keserim” (Osmonova vd. 2001: 449). Buna göre *topuragin tüyüp berüü* deyimindeki kaynak unsur olan *toprak* kavramı “sahibine verilmesiyle ona olan bağımlılıktan tamamen kurtaran bir borcu” çağrıştırmaktadır.

Topurak buyuruu: “(düz çev.) Toprak nasip olmak” (Osmonova vd. 2001:449). “1. Ailesi ve akrabalarının yanında ölmeyi istemek; 2. Kendi memleketinde, kendi halkının içinde vefat etmek” anlamlarında

kullanılan bu deyimın kaynağı da geleneksel Türk inancı doğrultusunda kalıplaşan toprağın toplumdaki sosyo-kültürel değerleri, kutsallığı ile ilgilidir. Bilindiği üzere Türk toplumunda herkes ömrünün sonlarına doğru ölümünün kendi doğup büyüdüğü memleketinde, kendi ailesi ve akrabaları yanında gerçekleşmesini ister. Bunun başlıca nedenleri onu iyi tanıyan, değerini iyi bilen insanlar başta ailesi olmak üzere akrabaları ve kendi hemşerileridir. Onlar kendisini inandıkları dinî geleneğin üslubuna uygun, şanına şöhretine yaraşır bir şekilde son yolculuğuna uğurlarlar. Ayrıca çocuklarının kendisine toprak atmasını istemesi, onların kendi soyunu devam ettiren, kendini en çok hatırlayan ve hatırlatan kişiler olması sebebiyle onlar kendine toprak attığında (son yolculuğuna uğurladığında) arkasında hayırlı evlatlar yetiştirmiş olarak ruhu huzura kavuşacağı inancıyla da ilgilidir: *Baldarımdan topurak buyursa boldu* “Çocuklarımdan toprak nasip olursa o bana yeter” (Osmonova vd. 2001:449). Bu durumda *topurak buyuruu* deyimindeki kurucu unsur olan *toprak* kavramı bir “şeref, onur” göstergesidir.

Öte yandan insanlar nerede doğup büyüdüyse kendini o toprakların bir parçası olarak görürler ve oraya ait hissederler. Eğer bir insan kendi memleketinden uzak bir yerde vefat eder ve orada gömülürse bu sefer *topurak buyurbay kaldı* “kendi toprağı nasip olmadı” derler. Buna göre insan kendi memleketinin bir parça toprağıdır. Bu durumda *toprak* kavramı insanı, insan da kendi memleketinin toprağını çağrıştırmaktadır (*krş. Topurakın bir cerden algan*).

Topurak saluu: “(düz çev.) Toprak atmak” (Osmonova vd. 2001: 449). Kırgızcada “1. Ölen insanı gömerken onun son veda töreni olarak mezarına toprak atmak; 2. İlişisini kesmek, bağını koparmak, uzaklaşmak” anlamlarında kullanılan bu ifadenin ikinci anlamı olan “ilişisini kesmek, bağını koparmak” deyimini, birinci anlamı olan “toprak atma” geleneğinin anlam genişlemesi sonucu yeni bir değişmeceli anlam kazanarak ortaya çıkmış şeklidir. Bilindiği üzere “toprak atmak” geleneğinde öleni son yolculuğuna uğurlarken onun kendisine (vücuduna) yönelik gösterilen en önemli görev (hizmet) mezarına toprak atmaktır. Bu görev yerine getirildikten sonra artık o adamla herhangi bir fiziksel temas, ilişki olamaz. Böylece ölen insan ile onu gömen yakınlarının arasındaki bütün fiziksel temaslar kopar. Görüldüğü gibi, kaynağını halk arasında en eski dönemlerden beri uygulana gelen defin töreninin bu özelliğinden alan *topurak saluu* “ilişisini kesmek” deyiminde kurucu öge olan *toprak* kavramı soyutlaşarak bir ilişkiyi çağrıştırmaktadır.

Topuraktan tıskarı boluu: “(düz çev.) Toprakdan dışarı (uzak) olmak” (Osmonova vd. 2001: 450). Kırgızcada “hayatta olmak” anlamında kullanılan bu deyimde kurucu kelime olan *toprak* kavramı bir deyim aktarmasıdır. Buna göre *toprak* ölenlerin mekânını yani kabri

çağrıştırmaktadır. Topraktan uzak olmak kabirden uzak olmaktır. Kabirden uzak olmak veya kabrin dışında olmak hayatta olmak demektir: *Topraktan tıskarı bolsom dayıma canıñda bolom* “Hayatta olduğum sürece her zaman yanında olacağım” (Osmonova vd. 2001: 450).

2. Türkiye Türkçesindeki Toprakla İlgili Deyimler

(Gözü) toprağa bakmak: “(ağır hasta olduğu için) ölümü yakın görünmek” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamında kullanılan bu deyim kurucu kelimesi olan *toprak* kavramının soyutlaşarak “ecel, ölüm” kavramları üzerine şemalaşmış olduğu düşünülmektedir. Ancak bu düşünce söz konusu deyim gerçek (düz) anlamıyla herhangi bir ilgisinin olmadığı anlamına gelmemelidir. Ölümünün yaklaştığını hisseden bir insan genellikle eskisi gibi kalamaz. Davranışlarında, kişiliğinde önemli birtakım değişikliklerin görülmesi muhakkaktır. Ölüm denilen kaçınılmaz akıbetin karşısında boynu bükük, kafası eğik oturup derin derin düşüncelere dalar, geçmişini gözden geçirir, yakınları, çoluk-çocuklarının geleceğiyle ilgili düşünüp taşınabilir. Bu durum bir bakıma toprağa bakarak oturmuş gibi görünür ve aslında “(aklına) ölüm gelmek, ölümünü beklemek, toprağın altına gireceği saati beklemek” şekillerinde algılanır. Ayrıca bu deyim genellikle yaşlılar için söylendiğini de dikkate almak gerekir. Buna göre *gözü toprağa bakmak* deyimindeki toprak kavramının çağrıştırdığı hedef alan Kırgızcadaki *topuraktan tıskarı boluu* deyimindeki *toprak* kavramının hedef alanıyla örtüşmektedir (*krş. Topraktan tıskarı boluu*)

Toprağı bol olsun: Türkiye Türkçesinde “(Müslüman olmayan ölümler için) hayırla anılacak kişiydi, ruhu sükûn içinde olsun, mezarında rahat yatsın” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamında kullanılan bu deyim kökeniyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan genellikle kabul edileni, deyim kökünü İslamiyet’in Anadolu bölgesinde daha yaygınlaşmadığı dönemlerde yerli halklar tarafından meşhur birileri öldüğünde onun şanı ve şöhretine uygun olarak mezarının üzerine toprak dökme geleneğiyle ilişkilendirilen görüştür. İnanişçe göre her ne kadar ölenin mezarının üzerine dökülen toprak bol olursa o adamın şanı şöhreti daha da artar kendisi de huzur içinde rahat yatarmış. Buna göre deyim kaynağı *toprak atma* geleneğiyle ilişkili olup öleni anarken ya da yakınlarına başsağlığı dilerken söylenen bir dilek sözüdür. Böylece kaynağı geleneksel inanış unsurlarına dayanan *toprağı bol olsun* deyimindeki *toprak* kavramının bir işareti çağrıştırdığı görülmektedir.

Toprağa vermek: “Ölüyü gömmek” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamında yaygın kullanılan bu deyim “ölen adamı toprağa gömmek” geleneğine dayanan bir örtmece ifade olduğu açıktır. Söz konusu deyimde kaynak unsur olan *toprak* kavramıyla *vermek* fiilinin kullanılmış

olması *toprak* kavramını canlı bir varlığa dönüştürmektedir. Bu durumda toprak insandır, toprak tanrıdır deyim aktarmaları ortaya çıkmaktadır. Buna göre *toprağa vermek* deyimindeki *toprak* kavramının çağrışımları Kırgızcadaki *topurak buyuruu* deyimindeki *toprak* kavramının “insan kendi memleketinin toprağıdır, insan topraktır, toprak insandır” değişmeceli anlatım şekillerindeki çağrışımlarına benzemektedir (*krş. Topurak buyuruu*).

Toprağı çekmiş: Sürekli oturduğu yerden ayrılıp kısa bir süre için gittiği bir yerde ölenler için “gömüleceği toprak kendisini çekmiş” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamlarında söylenen bir ifadenin kısaltılmış şekli olan bu deyimde *toprak* kavramının çekicilik özelliği kullanılarak söz konusu kavram canlandırılmıştır. Buna göre *toprak* kavramı “insanın ölümüne sebep olan çekici gücü” çağrıştırmaktadır.

Toprağına ağır gelmesin: Bir ölünün aleyhinde konuşulacağı zaman kullanılan (Püsküllüoğlu 2006: 754) bu ifadenin kaynağının da “ölen kimse hakkında olumsuz şeyler konuşulursa ölenin toprağına ağır gelir ve öleni kabirde cezalandırır” gibi halk arasında yaygın görülen inanışlarla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Buna göre ifadedeki *toprak* kavramı ölen hakkında konuşulanları duyabilecek özelliğe sahip canlı bir varlığa benzetilmektedir. Bu açıdan söz konusu ifadenin kurucu unsurlarından olan *toprak* kavramının çağrışımlarını *toprak kabul etmez, toprağına vermek, toprağı çekmiş* deyimlerindeki *toprak* kavramlarının çağrışımlarıyla karşılaştırmanın daha doğru olabileceğini düşünüyoruz (*krş. Toprak kabul etmez, Toprağına vermek, Toprağı çekmiş*).

Toprak kabul etmez: “Kötü ve günahkâr olarak tanınmış kimse” (Püsküllüoğlu 2006: 754) için söylenen bu deyim kaynağı “dünyada çok günah işleyen, İslam’a düşmanlık yapan, Kur’an’ı değiştiren bir insan öldüğünde toprak kabul etmezmiş, cesedini dışarıya atarmış, kabirde çok azap çektirmiş” vs. şeklinde halk arasında yaygın anlatılan İslamî rivayetlere dayanmaktadır. *Kabul etmemek* fiiliyle canlandırılmış (kişileştirilmiş) olan *toprak* kavramı söz konusu deyimde “çok günah işlemiş insanları öldüklerinde kabul etmeyerek cezalandıran bir gücü” çağrıştırmaktadır. Bu açıdan deyimdeki kaynak unsur olan *toprak* kavramının hedef alanı diğer *toprağı çekmek, toprağına ağır gelmesin, toprağına vermek* deyimlerindeki *toprak* kavramlarının hedef alanları ile örtüşmektedir (*krş. Toprağı çekmek, Toprağına ağır gelmesin, Toprağına vermek*).

Toprak olmak: “öldükten sonra bedeni çürüyüp toprağına karışmak, ölmek” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamlarında kullanılan bu deyim kaynağının gerçek anlamıyla doğrudan ilişkili olduğu açıktır. Bilindiği üzere ölen bir kimse mezara konulduktan sonra bedeni hızla çürümeye

başlar ve zamanla önce kas, doku, sinir vb. gibi yumuşak kısmı, sonra da kafatası, omurga, ilik, kalça kemiği vs. gibi sert kemik kısmı tamamen çürüyüp toprağa dönüşür. Buna göre deyimdeki *toprak* kavramının “ölmüş bir insanın çürümüş bedenini” çağrıştırması doğaldır. Bu durum Kırgız Türkçesindeki *topuragin bir cerden algan* deyimindeki *toprak* kavramının çağrıştırdığı toprak-insan, insan-toprak olgusuyla karşılaştırılabilir (krş. **Topuragin bir cerden algan**).

Toprak paklar: Bir kimse için “yaptığı kötülükler ancak ölmesiyle son bulur” (Püsküllüoğlu 2006: 754) anlamında söylenen bu deyimın kaynağının İslamiyet’teki “kabir azabı” öğretileriyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Buna göre söz konusu deyimın halk arasında yaygın görülen “her insan, ölümü ne şekilde gerçekleşse gerçekleşsin mutlaka kabir hayatı geçirecektir. İşte bu kabir hayatı sürecinde hayattayken işlediği birtakım günahlarının cezasını çeker ve Mahşer gününe kadar bu günahlarından arındırılır” şeklindeki inanışların temelinde ortaya çıkma olasılığı vardır. Öte yandan, söz konusu deyim kavramsal özelliklerine göre değerlendirdiğimizde deyimın kurucu kelimesi olan *toprak* kavramı *pakla-* fiiliyle birlikte kullanılarak “temizleyici, arındırıcı, paklayıcı canlı bir varlığı” çağrıştırmaktadır. Bu bakımdan *toprak paklar* deyimindeki *toprak* kavramının hedef alanı Kırgızcadaki *artınan topurak çaçuu* deyimindeki *toprak* kavramının hedef alanıyla örtüşmektedir (krş. **Artınan topurak çaçuu**).

SONUÇ

Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki bünyesinde toprak kelimesini içeren deyimler üzerinde kültürel dilbilimi açısından yapılan karşılaştırmalı inceleme sonucunda özetle şunlar söylenebilir:

Hem Kırgız Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde *toprak* kelimesi, deyimlerin oluşumunda çok tercih edilen kanıksanmış mecazî kelime özelliğine sahiptir. Toprağın kurucu öge olarak kullanıldığı her iki lehçedeki deyimlerin çoğunun kaynağı toplumun eski Türk inanışından beri gelen kalıplaşmış sosyo-kültürel değerlerine (alkış, kargış, gelenek, inanç ve uygulama, örf adet vs.) dayanmaktadır. Bu değerler içerisinde “ölen insanı toprağa gömme” âdeti, “insan topraktan yaratılmıştır ve ölünce tekrar toprağa döner”, “toprak altında öteki dünya vardır”, “toprak doğanın anasıdır, kutsaldır, canlıdır, temizleyicidir”, “toprak insana vücut verendir, isterse alır, isterse yargılar, isterse kabul etmeyebilir” inanışları deyimlerin yapımında hem Kırgız Türklerinin hem de Türkiye Türklerinin en çok başvurduğu kültürel unsurlardır. Bu bakımdan *toprak* kavramının her iki toplumun zihninde olumlu değer kazanmış olup Türk kültürünün en temel değerleri ile tutarlı olduğu görülmektedir.

Kırgız Türkçesi ve Türkiye Türkçesi deyimleri içerisindeki toprak kavramının çağrışımlarında görülen genel benzerliklerin dışında kültürel özelliklerden kaynaklanan bazı küçük farklılıklar da göze çarpmaktadır. Örneğin, Kırgız Türklerindeki “bir daha görmek istemediği insanın arkasından toprak serpmeye” ve “sefere ya da uzak bir yolculuğa çıkan adamın “ben geri dönene kadar yakınlarımdan birisi vefat ederse mezarına koyun” diye toprağı boğçalayıp bırakma” adetlerinin temelinde ortaya çıkmış *artınan toprak çaçuu* ve *topuragin tüyüp berüü* deyimlerindeki *toprak* kavramının çağrışımlarında diğer örneklerde görüldüğü gibi somut kavramlar dışında “borç”, “temizleyici manevi varlık” gibi soyut kavramlar da hedef alan olmuştur.

KAYNAKÇA

- AKSOY, Asım Ömer (1984), *Deyimler Sözlüğü*, TDK yay., Ankara
- AKTAŞ, Ayfer (2008), “Karşılaştırmalı Dilbilim Açısından Türkçe ve Almanca Deyimlerde Kadın”, *Bir Bilim Kategorisi Olarak “KADIN” Uluslararası Sempozyumu*, Anadolu Üniv. Eğitim Fakültesi, Eskişehir, s. 31-37.
- AKMATALİYEV, Abdıldacan (ed.) (1996), *Er Töştük*, Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası yay., Bişkek.
- DOĞRU, Erdinç (2011), *Dilin Derin Devleti Deyimler*, FCR yay., Ankara.
- EGEMBERDİYEV, Rayımcan (2007), *Kırgız Tilindegi Frazelogizmler (tabiyatı cana semantikasi)*, Bişkek Gumanitardık Univ., Bişkek.
- ERDEM, Melek (2003), *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*, KÖKSAV yay., Ankara.
- MESKHİDZE, Maia (2006). *Türkiye ve Kırgız Türkçelerinde Renk İsimlerini İçeren Deyimler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üni. SBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ankara.
- OROZOBAEV, M. (24 Eylül/2011), “Türk Lehçelerindeki Deyimlerin Karşılaştırmalı Yöntemlerle Araştırılmasında Kültürel Dilbiliminin Önemi” (Yayımlanmamış bildiri), *VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, 24-28 Eylül, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- OSMONOVA, C., KONKOBAEV, K. ve Ş. CAPAROV (2001). *Kırgız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*, Bişkek.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (2006), *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, Arkadaş yay., Ankara
- ROUX, Jean-Poul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, İstanbul.
- SAĞLAM, Musa Yaşar (2001), “Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 18, S/1, s. 45-51.
- SİNAN, Ahmet Turan (2001), *Türkçenin Deyim Varlığı*, Kubbealtı yay., Malatya.

- SİNAN, Ahmet Turan (2008), “Deyim Kavramı Üzerine Notlar-I”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 18, Sayı 2, Sayfa 92
- USMANOVA, Ş. (1997), “Özbekçe ve Türkçe Deyimlerin Karşılaştırmalı Tahlilinden Birkaç Örnek”, *Türk Dili*, C. II, s. 36-41.
- YUDAHİN, K. K. (1985), *Kirgizsko-Ruskiy Slovar*, C. I-II, Sovetskaya Entsklopediya yay., Moskova.